

Əbülfəz RƏCƏBLİ,
filologiya elmləri doktoru,
professor

Türk xalqlarının qüdrətli və şöhrətli xaqanlarından biri də Bilgə xaqandır. Bilgə sözü qədim türk dilində müdrik deməkdir. Bilgə xaqanın çincə adı Moğilyandır. Mo sözü Çin dilində bəg (yəni, bəy) deməkdir; gilyan hissəsinin nə demək olduğu məlum deyildir.

Bilgə xaqan ikinci türk xaqanlığının banisi İltəris xaqanın böyük oğludur. O, 683-cü ildə anadan olmuşdur. İltəris xaqan vəfat edəndə Bilgə xaqanın 8 yaşı vardı. O, hələ uşaqlıqdan igidliyi və fərasəti ilə seçilirdi. O yazır ki, «Tanrı buyurduğu üçün on dörd yaşında tarduş xalqı üzərində şad oturdum». Türk törüsünə (qanununa) görə, tarduşların şadı həm türk xaqanlığının qərb qanadının hakimi, həm də xaqanın vəli-əhdi olurdu. Tezliklə Bilgə xaqan qardaşı Kül tiginlə birlikdə əmiləri Kapağan xaqanın hərbi səfərlərində iştirak edir, özlərini cəsur döyüşçü kimi gös-tərlirlər.

698-ci ildə on beş yaşlı Bilgə xaqan əmisinin Çinə hərbi yürüşündə iştirak edir: «Əmim xaqan ilə şərqə - Yaşıl çay Şandun düzünə kimi qoşun çəkdik, qərbə - Dəmir qapıya (Alma-Ata və Daşkənd şəhərləri arasındakı Buzqala keçidinə) kimi qoşun çəkdik. Kögmən dağlarını aşaraq qırğız yerinə kimi qoşun çəkdik. Cəmi iyirmi beş dəfə qoşun çəkdik, on üç dəfə döyüştük. Ellini elsizləşdirdik, xaqanlığına xaqansızlaşdırdıq, dizlini çökdürdük, başını səcdə etdirdik». Bu Çin səfəri zamanı, özünün də dediyinə görə, Bilgə xaqanın on dörd yaşı vardı. Sonrakı hərbi yürüş zamanı Bilgə xaqan yaşını göstərmir. Lakin tarixdən bilirik ki, ikinci hərbi yürüşdə onun on yeddi yaşı vardı. 701-ci ildə Bilgə xaqan on altı yaşlı qardaşı Kül tiginlə qərbə-türkiyənin üzərinə hücum edir. Bilgə xaqan yazır: «Türkiyə xaqan türkim, xalqım idi. Qanmadığı üçün, bizə qarşı yandırdığı, xəyanət etdiyi üçün xaqanı öldü, əyanları, bəyləri də öldü. On ox xalqı əziyyət gördü». Türkiyələri məğlub etdikdən sonra Bilgə xaqan və Kül tigin bayırku qəbilələrini, sonra bir-birinin ardınca bütün Çü qəbilələrini türk xaqanlığına tabe edirlər.

709-cu ildə türk ordusu Bilgə xaqanın sərkərdəliyi ilə şimala - Sayan dağlarına səfər edir. Türklər sürətlə Yenisey çayını keçir və Örpən adlanan yerdə çik qəbilələri ilə döyüşür, qısa müddətdə onları məğlub edir. Çiklərin ardınca az xalqı da türklərə məğlub olur. Çik və azların ardınca türk ordusu qırğızlara hücum edir. qaynaqların yazdığına görə, bu hərbi səfərdə orduya vəzir Tonyukuk komandanlıq edirdi, Bilgə xaqan və Kül tigin isə ona kömək edirdilər. Bu səfər haqqında Bilgə xaqan çox qısa yazır: «Kögmən yeri, suyu sahibsiz qalmasın deyər az saylı qırğız xalqını təşkil edib, onun qurumunu yaradıb geri qayıtdıq». Amma bu döyüş türk ordusunun ən ağır, eyni zamanda ən şanlı döyüşlərdən biri olmuşdur.

Məsələ burasındadır ki, türk dövlətinin qüdrətlənməsindən qorxuya düşən Çin imperiyası türkiyə və qırğız xaqanları ilə ittifaq bağlayıb türklərin üzərinə hücumu

hazırlayırdı. Hərbi elmində belə bir qayda var: ən yaxşı müdafiə hücumdur. Bu qaydanı hələ səkkizinci yüzilliyin əvvəlində vəzir Tonyukuk yaxşı bilirdi. Buna görə də o, Kapağan xaqana məsləhət görür ki, düşmənlər birləşməmiş onlara tək-tək hücum etsin. Xaqan şimal səfərinə ekspedisiya korpusu hazırlayır. Tonyukuk orduya komandan, Bilgə xaqan və Kül tigin isə köməkçi təyin edilir. Qış olduğu üçün Sayan dağlarını aşmaq çətin idi; bütün keçidləri qar basmışdı, gediş-gəliş mümkün olan yeganə keçidi - Kögmən aşırımını isə qırğızlar ciddi qoruyurdular. Əslində, bu, hərbi səfərdən daha çox hərbi avatüraya bənzəyirdi. Qırğızlara qarşı hərbi yürüşü müdrik Tonyukuk ətraflı təsvir edir (əlbəttə, öz xidmətlərini daha qabarıq göstərir): «Qoşun yürütdüm. - Atların, - dedim. Ağ Tərmöl çayını keçərək düşərgə saldım. Qoşunu atlara mindirərək qarı sökdüm. Yuxarı, atları yedək-də tutaraq piyada ağac tutaraq qoşunu qaldırdım. Öndəki döyüşçülər qarı tapdalayıb yol açdı, kolluq olan tərəni aşdıq, yombalanıb endik. On gecə yandakı qar uçunların dolanıb keçdik. Bələdçi yolu səhv saldıq üçün öldürüldü. - Anı çayı boyu gedək, - dedim. O çay boyu getdik. Qoşunu saymaq üçün atlardan düşürdük. Atları ağaclara bağladılar. Gecə də, gündüz də getdik. Qırğızları yuxuda ikən basdıq. Süngü ilə açdıq. Xanın qoşunu toplandı. Döyüştük. Sancdıq. Xanını öldürdük. Qırğız xalqı xaqana tabe oldu, səcdə etdi. qayıtdıq».

Bilgə xaqanın tərcümeyi-halını izləsək, görürük ki, onun həyatı başdan-başə hərbi yürüşlərdə keçmişdir.

698-ci il. «...on dörd yaşında tarduş xalqı üzərində şad oturdum. Əmim xaqanla birlikdə şərqə Yaşıl çay Şandun düzünə qədər qoşun çəkdik, qərbə Dəmir qapıya kimi qoşun çəkdik. Kögmən dağlarını aşaraq qırğız yerinə kimi qoşun çəkdik. Cəmi iyirmi beş dəfə qoşun çəkdik, on üç dəfə döyüştük». «Türkiyə xalqı türkim, xalqım idi. Qanmadığı üçün, bizə qarşı yandırdığı, xəyanət etdiyi üçün xaqanı öldü, əyanları, bəyləri də öldü. On ox xalqı əziyyət gördü». «Bars bəy idi, xaqan adını o vaxt biz verdik, kiçik bacımızı ona xanim verdik. Özü xəyanət etdi, xaqanı öldü, xalqı kənz, qul oldu». «Kögmən yeri, suyu sahibsiz qalmasın deyər az saylı qırğız xalqını təşkil edib, onun qurumunu yaradıb geri qayıtdıq».

700-cü il. «On yeddi yaşında tanqutlara qarşı qoşun çəkdim. Tanqut xalqını pozdum, qız gəlinini, ilxısı, var-dövlətini onda aldım».

701-ci il. «On səkkiz yaşında altı bağlı soğdqlara qarşı qoşun çəkdim, xalqı onda pozdum. Çin sərkərdəsi Onq tutuk əlli minlik qoşunla gəldi. Müqəddəs başda döyüştük. O qoşunu orada məhv etdim».

703-cü il. «İyirmi yaşında basmillar ıdkut qəbiləm mənim xalqım idi. Karvanlar göndərməz deyər qoşun çəkdim, ...tabe etdim».

705-ci il. «İyirmi iki yaşında Çinə qarşı qoşun çəkdim. Çaya sonünün səksən minlik qoşunu ilə göyüştüm. Qoşununu orada öldürdüm».

709-cu il. «İyirmi altı yaşında çik xalqı qırğızlarla birlikdə düşmənlər oldu. Kem çayını keçərək çiklərə qarşı qoşun çəkdim. Örpəndə döyüştüm. Qoşunun qırdım. Az xalqını öldürdüm, aldım, tabe etdim».

710-cu il. «İyirmi yeddi yaşında qırğızlara qarşı qoşun çəkdim. Süngü batımı qədər qalınlığı olan qarı sökdüm, Kögmən aşırımını üzüyuxarı yürüyüb qırğız xalqını yuxuda pozdum. Xaqanı ilə Sona ormanında döyüştüm. Xaqanını öldürdüm, elini onda aldım».

710-cu il. «Həmin ili türkiyələrə qarşı Atlun ormanını aşaraq, İrtiş çayını keçərək yürüdüm. Türkiyə xalqını yuxuda basdım. Türkiyə xaqanının qoşunu od kimi, sel

(abidədə şərab yazılmışdır) kimi gəldi. Bolçuda döyüştüm. Xaqanını, yabğusunu, şadını orada öldürdüm, elini onda aldım».

713-cü il. «Otuz yaşında Beşbalıka qarşı qoşun çəkdim. Altı yol döyüştüm. ...Qoşununu bütünlüklə öldürdüm. Beşbalıq içində nə qədər adam vardsa, ...şəhərə hücum etmədiyim üçün şəhərdəki adamlar mənə tabe olmağa gəldi. Beşbalıq onun üçün xilas oldu».

714-cü il «Otuz bir yaşında karluk xalqı qayğısız, azad və sərbəst olduğu halda düşmənlər oldu. Tamağ İduk başda döyüştüm. Karluk xalqını öldürdüm, orada aldım... basmı, karluk... xalq karluk xalqı toplanıb gəldi, qoşununu sancdım, öldürdüm, ...doqquz oğuz xalqı mənim xalqım idi. Göylər, yerlər qarışdıq üçün, həsəd hissi güc gəldiyi üçün düşmənlər oldu. Bir ildə dörd yol döyüştüm. Toğla çayını üzərək keçib qoşununu öldürdüm. İkinci dəfə Antarguda döyüştüm. Qoşununu süngüdən keçirdim, elini aldım. Üçüncü dəfə Çuğay başında döyüştüm. Türk xalqı ayağını zəiflətdi, xəyanət edəsi idi. Biz mühasirə etməyə, dağıtmağa gələn qoşununu qovdum. Çoxlu öləsi adam onda dirildi. Onda Tonra Yılpağutun bir qəbiləsini Tona tiginin dəfndə mühasirə edib qırdım. Dördüncü dəfə Əzgənti Kadazda döyüştüm. Qoşununu orada süngüdən keçirdim, zəiflətdim... var-dövlətini aldım». Qeyd etmək lazımdır ki, qaynaqlar doqquz oğuzların türk xaqanlığına qarşı qaldırdığı qiyamı 716-cı ilə aid edir, həm də üsyanı yatırmağa gedən türk ordusuna şəxsən

«- Cənuba, karluk xalqına qarşı qoşun çək, - deyib Tudun Yamtarı göndərdim». «...karvanı gəlmədi. Onu cəzalandırım deyər qoşun çəkdim. Qorxaraq iki-üç adamları qaçib getdi».

720-ci il. «Çin atlı qoşununu on yeddi min əsgəri birinci gün öldürdüm. Piyada qoşununu ikinci gün bütünlüklə öldürdüm (...) yol qoşun çəkdim».

721-ci il. «Otuz səkkiz yaşında qışda kıtaya qarşı qoşun çəkdim».

722-ci il. «...otuz doqquz yaşında yazda tatabılara qarşı qoşun çəkdim, öldürdüm. Oğlunu, qız-gəlinini, ilxısını, var-dövlətini aldım».

723-724-cü illər. «...qırx yaşında Mağı Kurğanda qışladıqda yut (heyvan xəstəliyindən mal-qaranın kütləvi tələfatı) düşdü. Yazda oğuzlara qarşı qoşun çəkdim. İlk qoşun hissələri səfərə çıxmışdı, ikinci qoşun hissələri evdə idi. Üç oğuz qoşunu basa-basa gəldi. - Piyadalar zəif oldu, - deyib bizi tutmağa gəldi. Yarı qoşunu evi, sarayı dağıtmağa getdi. Yarı qoşunu döyüşməyə gəldi. Biz azdıq, pis təchiz edilmişdik. Oğuz düşmənlər... tanrı güc verdiyi üçün orada sancdım, dağıtdım».

733-cü il. «Əlli yaşında tatabı xalqı Kıtayda... Tüngər dağında... Kuğ sənin başda olmaqla qırx min qoşun gəldi. Tüngər dağında hücum edib qırdım. Otuz min əsgərini öldürdüm, on min...»

Bunlar Bilgə xaqanın hərbi səfərləri və igidlikləri haqqında onun özünün dediklərinin az bir hissəsidir. Ancaq bu-

BİLGƏ XAQQAN

Kapağan xaqanın özünün rəhbərlik etdiyi, Bilgə xaqanın isə orduda sərkərdələrdən biri kimi iştirak etdiyini göstərir. Kül tigin bu hərbi səfərdə iştirak etməmiş, ordanı qorumaq üçün qalmış və karlukların ordaya hücumunu dəf edərkən böyük qəhrəmanlıq göstərmişdi. Doqquz oğuzlara qarşı hərbi əməliyyat zamanı Bilgə xaqanın otuz bir yox, otuz üç yaşı vardı.

716-cı il. «Oğuz xalqı doqquz tatar ilə birləşib gəldi. Ağuda iki ulu döyüş döyüştük. Qoşununu pozdum, elini onda aldım. Eləcə qazanıb... Tanrı yar olduğu üçün, özüm otuz üç yaşında. (bundan sonra yazı pozulmuşdur, görünür, Bilgə xaqan taxta oturduğunu yazmışdır). ...Doqquz oğuz xalqı yerini, suyunu (vətəninini) buraxıb Çinə getdi, ...geri öz ölkəsinə qayıdıb gəldi».

717-ci il. «Otuz dörd yaşında oğuzlar qaçıb Çinə girdi. Təəssüflənib onların üstünə qoşun çəkdim... oğlunu, qız-gəlinini orada əsir aldım».

718-ci il. «...tatabı xalqı Çin xaqanına tabe oldu. Elçisi, yaxşı sözü, xəbəri gəlməz deyər yazda qoşun çəkdim. Xalqını pozdum, ilxısını aldım».

nunla belə təkcə bunlar kifayətdir ki, Bilgə xaqanın cəsur bir döyüşçü, igid ərən olduğu haqda təsəvvür yaransın.

Bilgə xaqan qüdrətli sərkərdə, cəsur döyüşçü olduğu kimi, həm də görkəmli dövlət xadimi, ədalətli xaqan olmuşdur.

Bilgə xaqan türk taxt-tacının qanuni varisi olsa da xaqanlıq taxtına təsadüfən oturmuşdur.

Türk törüsünə (qanununa) görə, xaqan vəfat etdikdə onun kiçik qardaşı, ...bütün qardaşlar vəfat etdikdən sonra böyük qardaşın böyük oğlu xaqanlıq taxt-tacına sahib olmalıdır. İltəris xaqan vəfat etdikdə türk törüsünə görə Kapağan xaqan taxta çıxmalı idi. Kapağan xaqandan sonra isə türk taxtına İltəris xaqanın böyük oğlu Bilgə xaqan oturmalı idi. Yenə də türk törüsünə görə, gələcək xaqan tarduşların şadı olmalı idi. Bilgə xaqan tarduşların şadı idi. Bu haqda onun özü belə deyir:

- Əmim xaqan oturduqda özüm şahzadə ...on dörd yaşında tarduş xalqı üzərində şad oturdum.

Bilgə xaqanın on dörd yaşı 697-ci ilə təsadüf edir. Lakin Kapağan xaqan türk törüsünü pozaraq 699-cu ildə böyük oğlu Böğünü kiçik xaqan, tarduşların şadı və özünün vəliəhdi təyin edir. Bilgə xaqanın tarduşların şadı vəzifəsindən azad edilməsi haqqında heç yerdə söhbət etməsə də bu, əslində, Bilgə xaqanın həm şad titulundan, həm də vəliəhd hüququndan məhrum edilməsi demək idi. Kapağan xaqanın hakimiyyətinin son illərində artıq şöhrətli hərbi sərkərdə olan Bilgə xaqan və onun qardaşı Kül tigin dövlət işlərindən tamamilə kənar edilmişdi.

716-cı ildə Kapağan xaqanın həlak olması xəbəri ordaya çatan kimi Kapağan xaqanın yaxın adamlarının köməyi ilə Böğü özünü ulu xaqan elan edir. Türk törüsünün bu cür açıq şəkildə və kobud surətdə pozulmasından dərhal sonra bütün türk ordusunun sevimlisi, çoxlu hərbi yürüş və döyüşlərin qəhrəmanı, bütün nüfuzlu türk tayfalarının müdafiə və kömək etdiyi Kül tigin qərargaha hücum edib Böğü xaqanı və Kapağan xaqanın digər uşaqlarını, Kapağan xaqanın ordada olan bütün qohumlarını, müşavirlərini və yaxın adamlarını öldürür, böyük qardaşı Bilgə xaqanı ulu xaqan elan edir.

(Davamı 6-cı səhifədə)

(Əvvəli 4-cü səhifədə)

Kapağan xaqanın yaxın adamlarından təkçə biri - Bilgə xaqanın qayınatası, Kapağan xaqanın baş vəziri Tonyukuk cəzadan qurtulur, lakin sürgün edilir.

Kül tiginin hərəkətləri Kapağan xaqana qarşı düşmənçiliyin nəticəsi deyildi. Kül tigin əmisi uşaqlarını və əmisinin yaxın adamlarını ona görə qırır ki, onlar taxta-taca vərəsəlik haqqında türk törüsünü pozmuşdular.

Bilgə xaqan bilirdi ki, türk taxt-tacına ona nisbətən Kül tigin daha çox layiqdir. Buna görə də taxtı Kül tiginə təklif edir. Lakin Kül tigin türk törüsünü pozmaq istəməyib taxt-tacdən imtina edir. Onda Bilgə xaqan qardaşını bütün qoşunların baş komandanı təyin edir, özü isə yalnız dövlət işləri ilə məşğul olur. Bu dünya tarixində yeganə haldır ki, xaqan (şah, çar imperator, kral və s.) öz ordusuna komandanlıq etmir (indinin özündə hər b sənətindən başı çıxmayan prezidentlərin ordunun ali baş komandanı olduğunu nəzərə alsaq, bu faktın dəyəri göz önündədir) Təsadüfi deyil ki, 716-cı ildən sonra Bilgə xaqanı at belində, ordu başında nadir hallarda görürük.

Bilgə xaqan hakimiyyət başına gəldikdən sonra özünü müdrik hökmdar kimi göstərir. Hələ əmisi Kapağan xaqanın hakimiyyətinin son illərində narazı qəbilələr bir-birinin ardınca qiyamlar qaldırır, xaqanlıqdan ayrılmağa - ya müstəqil olmağa, ya da Çin imperiyasının himayəsinə keçməyə cəhd göstərirdi. Bilgə xaqan hər şeydən əvvəl ya 718, ya da 719-cu ildə Tonyukuku sürgündən qaytarıb yenə də özünə baş vəzir təyin edir. Bilgə xaqanın ədaləti, Tonyukukun müdrik məsləhətləri və Kül tiginin qılıncının qüdrəti türk xaqanlığının əvvəlki qüdrətini bərpa edir.

Bilgə xaqan yeri gəldikdə dövlətin düşmənləri ilə silah gücünə, yeri gəldikdə sülh ilə danışır. O, 717-ci ildə doqquz oğuzları, 718-ci ilin yayında tatabıları və karlukları, 720-ci ildə çinliləri, 721-ci ilin qışında kıtayları, 722-ci ilin yazında tatabıları məğlub edir. 722-ci ildə Çin imperiyası ilə sülh bağlayır. Bilgə

BİLGƏ XAQAN

xaqanın sülhsevər siyasəti nəticəsində 722-ci ildən 732-ci ilədək türk-Çin sərhədində silah səsi eşidilmir.

Bilgə xaqan azıb yoldan çıxmış, lakin səhvini başa düşüb yenidən xaqanlığın hakimiyyəti altına qayıdan qəbilələri cəzalandırmaq siyasətdən əl çəkir. O deyir:

- Birləşən xalqları cəzalandırmadım. Mən özüm xaqan oturduğuma görə... yer boyu səpələnmiş xalq əldən düşmüş halda, piyada, yalın yenə gəldi. Sonra Tanrı buyurduğu, bəxtim olduğu üçün, qismətim olduğu üçün öləsi xalqı diriliyə yüksəltdim, yalın xalqı donlu, kasıb xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim. Sədaqətli eldə, sədaqətli xaqanlıqda yaxşılıq etdim. Dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə tabe etdim, düşmənsiz etdim, hamı mənə tabe oldu.

Bilgə xaqan təkçə xarici düşmən üzərində deyil, daxili-düşmənlər üzərində də qələbə çalır. Dövlətin daxili siyasəti dəyişir, cəza ekspedisiyaları əvəzinə əhvi-ümmülər keçilir. 716-cı ildə Bilgə xaqan taxta oturanda türk xaqanlığının vəziyyəti ağır idi. Bu haqda o belə deyir:

- Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə atam xaqanı, anam xatunu yüksəltdim Tanrı, el verən Tanrı, türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə özümü o Tanrı xaqan oturdum. Elə bir varlı xalqa xaqan oturmam. Qarnı aşız, üstü donsuz qorxaq və zavallı xalqın üzərində xaqan oturdum. Kiçik qardaşım Kül tiginlə məsləhətləşdik. Atamızın, əmimizin qazandığı xalqın adı, şöhrəti yox olmasın deyə türk xalqı üçün gecə uyumadım, gündüz oturmam. Kiçik qardaşım Kül tiginlə, iki şadla əldən düşüncüyədək qazandım.

Bilgə xaqan həmişə türkləri Çin təbliğatından çəkindirirdi. O deyirdi:

- Çin xalqının sözü şirin, hədiyyəsi yumşaq olur. Şirin sözünə, yumşaq hədiyyəsinə aldandıb Çinə yaxınlaşsan, türk xalqı, öləsisən. Ötükən ormanında otursan, əbədi el düzəldərək, oturasısan, türk xalqı, tox.

Bilgə xaqan 734-cü ilin 25 noyabrında yaxın qohumlarından biri tərəfindən zəhər verilib öldürülmüşdür.

